

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ГЕОЛОГО-ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга 2 – ГЕОГРАФИЯ
Том 108

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”
FACULTY OF GEOLOGY AND GEOGRAPHY
Book 2 – GEOGRAPHY
Volume 108

НЕОБХОДИМА ЛИ Е ПРОМЯНА НА ДЪРЖАВНИЯ МОДЕЛ: ЕЛЕКТОРАЛНИ, ПОЛИТИЧЕСКИ И ИНСТИТУЦИОНАЛНИ КАЗУСИ

КАЛИН ЙОСИФОВ

Катедра Регионална и политическа география

Калин Йосифов. НЕОБХОДИМО ЛИ ИЗМЕНЕНИЕ МОДЕЛИ ГОСУДАРСТВЕННОГО УСТРОЙСТВА: ЭЛЕКТОРАЛЬНЫЕ, ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ КАУЗЫ

Целью исследования является путем анализа внутривнутриполитической ситуации и геостратегических конъюнктур, указать на необходимость сдержанности и мудрости в принятии судьбоносных решений для Болгарии.

Детально анализируется дискуссия о: судебной системе, избирательном законодательстве, конституции, государственном управлении, государственной институции Великое Народное Собрание. Используя метода исторических параллелей с аналогичными событиями болгарской истории, показана опасность поспешных решений, обслуживающих геостратегические конъюнктуры в данный момент, но представляющих опасность для будущего существования Болгарии.

Ключевые слова: конституция, государственная институция Великое Народное Собрание, судебная система, Президент, Конституционный суд, выборы.

Kalin Yosifov. IS A CHANGE OF THE STATE MODEL NECESSARY: ELECTORAL, POLITICAL AND INSTITUTIONAL CASES

The aim of the report is to show the necessity of restraint and wisdom in making decisions important of the fate of Bulgaria via an analysis of the foreign political situation and of the geostrategic conjunctures.

The discussion about the legal system, the choice of legislation, the constitution, the state governance, the state institution Grand National Assembly was thoroughly analyzed.

The danger in making quick decisions serviced by the geostrategic conjunctures at the moment, but dangerous for the future existence of Bulgaria, was showed through analogic events in the Bulgarian history.

Key words: constitution, state institution Grand National Assembly, legal system, president, constitutional court, elections.

През последните години, най-вече в медийното пространство¹, са подети дискусии:

- за радикална реформа на съдебната система;
- за нов избран кодекс;
- за промяна на съществуващата или за нова конституция;
- за формата на държавното управление;
- за съществуването на държавната институция Велико народно събрание и т. н.

Като идея това донякъде е добре, но сега ли е подходящият момент за такива кардинални промени? Ако тезата на най-припрените политически субекти, че вече четвърт век България е в безкраен преход и тотална криза е вярна, то от историческа, политическа и социална гледна точка е безотговорно в такъв момент да се правят подобни кардинални реформи. Разумно би било най-напред да се изясни къде е проблемът. Дали в институциите, или в тези, които ги изпълват със съдържание?

Също така е нелогично точно тези (определящи се като „политическа класа“), които доведоха България до това състояние, и техните приемници да направят смислена, националноотговорна и полезна за България промяна. Науката психология добре е описала подобни екстравертни типове, които със своята тревожност, припряност и напористост наподобяват ажиотиран тип личност², за която действието и промяната са по-важни от обмислянето и преценката, но при решаването на съдбовни за държава и за милиони нейни граждани въпроси, подобно поведение е безотговорно.

От предизборните (парламентарни избори 5.10.2014 г.) документи на някои от политическите субекти, ангажирани с темата, се вижда, че проблемите са споменати с едно или две изречения без детайлна аргументация.

1. ПП „ГЕРБ“ в предизборната си брошура, озаглавена „Стабилна България. Време е!“³, заявява: „Имаме куража и силите, заедно с потенциала на публичния и частния сектор, да вземем смели решения за реформиране на държавата.“

2. Реформаторският блок (в брошура) за алтернативата, от която България се нуждае днес, излага шест стъпки за излизане от кризата. Шестата стъпка е формулирана по следния начин: „Обществен дебат за промяна в Конституцията и националните приоритети на България, който да положи основите на Третата българска република и да завърши с решение за свикване на Велико народно събрание“. В „управленските приоритети на Реформаторския блок“, отразени в предизборната му програма, единствено в първа точка на „първи стълб“ се говори за промяна на конституцията, чрез която да се постигнат следните цели:

- премахване на политическото влияние върху съда и прокуратурата;
- операция „чисти ръце“ в съдебната система;

¹ Проучвания и научни публикации по темата почти липсват. За да бъде максимално коректен, потърсих по-конкретни и детайлни данни за аргументите относно дискусията на някои от основните персонажи в нея (партиите ГЕРБ; НДСВ; коалицията РБ; фондация „Конрад Аденауер“ и др.). Директорът на пресцентъра на СДС единствено отдели време и ми предостави конкретна информация. Проведох и персонални разговори с участници в дискусиите, като някои от тях споделиха различни от първоначално представените становища. Бяха проучени над 100 публикации по темата за периода 2008–2014 г.

² Айзен Ханс. 1987. Модел за личност. С., Наука и изкуство.

- избор на главен прокурор от Народното събрание с възможност за предсрочно прекратяване на мандата;
- гарантиране на пряк избор на ВСС и ВПС от квотите на съдиите и прокурорите;
- разделяне на Висш съдебен съвет и Висш прокурорски съвет;
- активна роля по изграждането на европейска процедура и гражданска защита извън МВР;
- гарантиране на принципа на случайно разпределение на делата;
- парламентарен контрол за отчетност на съда, ВСС и прокурорите;
- единна информационна система за противодействие на престъпността с ефективен обществен контрол;
- въвеждане на конституционни гаранции, че за всяко назначение в тези сфери ще се носи персонална отговорност;
- силна специализирана прокуратура, разследваща корупцията и злоупотребите по високите етажи на властта.

СЪДЕБНА СИСТЕМА

Не само в предизборните програми, но и във всички коментари присъства темата за съдебната система. Нейната значимост е синтезирана в едно изречение, изписано във файлето на Съдебната палата: „Правосъдието е основа на държавността“. За съжаление, през последния четвърт век липсата на адекватно правосъдие ерозира българската държава. Според изследване на Transparency International глобален барометър на корупцията „86% от анкетиранияте домакинства смятат съдебната система за „корумпирана“ или „изключително корумпирана, поставяйки я на първо място като най-корумпираната институция в страната“³. Това е изключително тревожно, защото от липсата на правосъдие (не става въпрос за съществуващите институции и магистрати) до анархията и саморазправата е само една крачка.

Според изразените становища може да се направят следните по-важни изводи за необходимите реформи в съдебната система:

Пряк избор на съдии, прокурори и полицейски началници. Подобна промяна би обезсмислила съществуването на Висш съдебен съвет, каквото е искането на почти всички участници в дискусиите, но това предполага създаването на механизъм за контрол и отзоваването на магистратите. Предимство на изборния механизъм е, че хората въз основа на резултатите от съществуващата съдебна практика ще отделят компетентните и принципните магистрати от корумпираните и податливи на влияние. Проблем ще бъде възможността за възпроизвеждане на утвърдилите се до момента негативни практики в изборния процес.

По-реална и ефективна по отношение качеството на съдебния процес би била мярката за ограничаване или премахване на несменяемостта и имунитета на магистратите. Това, според тълкувателно решение № 3 на Конституционния съд по к. д. № 22/2002 г.,

³ <http://www.bg.business-anti-corrptoin.com/country-profiles/europe-central-asia/bulgaria/нива-на-корупция/съдебна-система.aspx>

може да бъде извършено с промяна в конституцията от (Обикновено) Народно събрание.⁴

Също така, без да се налага свикване на държавната институция Велико народно събрание, може да се въведе „мандат за някои от ръководителите на съдебни, прокурорски или следствени органи...“⁵

Особено дискутирана е темата за мястото на прокуратурата в структурата на държавната власт. Радикално настроените участници в дискусиата застъпват виждането, че мястото на прокуратурата е в изпълнителната власт, тъй като прокурорите са адвокати на държавата и такава е практиката в САЩ и в Западна Европа. Непрекъснатият стремеж на някои политици да подражават на поредния ни „покровител“ винаги е довеждал до негативни последици за България и до ерозия на идентичността ни. Всички тези нови модели на подражание са на държави със специфично държавно устройство и различно от българското историческо наследство. От друга страна, изпълнителната власт не е държавата, а е част от държавния механизъм, която изпълнява своите функции в съответствие с изискванията на глава пета от Конституцията на Република България. Поставянето на прокуратурата в изпълнителната власт или към президента (за което също има идеи) би я поставило в зависимост, изключвайки съответната институция от ефективна прокурорска намеса. За да се гарантира реално независимостта на прокуратурата, да се избегнат политическите саморазправи и да се проведе ефективно операция „чисти ръце“ във всички нива на държавната власт, е удачно главният прокурор да бъде избран от Народното събрание с мнозинство от две трети и да се отчете пред него. В този случай единствено политическа сила, спечелила такова мнозинство в парламента, би могла да оказва влияние върху прокурорската институция.

В дискусиата за реформи в съдебната система има една изключително позитивна идея. Тя е породена от неефективността на тази система и липсата на справедливост, което е принудило през 2013 г. 2578 българи да подадат жалби до европейския съд по правата на човека в Страсбург.⁶ Сред някои магистрати битуват максими от рода на: „винаги един ще е недоволен от решението“ и т. н. Мнозинството от хората прекрочват прага на съда с надеждата, че ще получат справедливост и ПРАВОСЪДИЕ, а не че влизат в казино, където се разиграва хазарт! Що се отнася до недоволните, ако съдиите са компетентни и независими от външни влияния (институционални или материални), то честните и почтени граждани, които са в правото си, ще са доволни от справедливите решения. Недоволни или по-скоро примирени трябва да останат тези, които погзват закона, човешките ценности и права.⁷ Това са принципи на правосъдието, което е част от държавната власт и с тяхното незачитане се подкопава държавността и деградира обществото. Полезно би било да се определи крайно ограничен лимит на „грешки“,

⁴ Решение № 3 от 10.04.2003, по к. д. № 22/2002 г., относно искане за тълкуване на чл. 158, т. 3 от Конституцията... Решения и определения на конституционния съд на Република България. 2003, С., 2004, с. 49.

⁵ Пак там.

⁶ Екимджиев, М. Кой ще пази правата ни от Европейския съд по правата на човека? http://www.mediapool.bg/news/print_p/216399.

⁷ Радев, Д. 2003. Правни основи на демократизацията. С.

след които даден магистрат да бъде отстраняван от системата. В тази връзка е крайно необходимо да се извърши промяна в Конституцията, която да позволи на гражданите с индивидуална жалба да могат да сезират Конституционния съд. Такава възможност, в своето решение № 3 от 2003 г., е предвидил самият Конституционен съд.⁸ Според това тълкувателно решение подобна промяна на конституцията може да бъде извършена от (Обикновено) Народно събрание.

За да се избегне идеологическата обремененост от тоталитарното комунистическо минало, ще бъде добре да се промени чл. 118 от Конституцията на Република България. Логично и пряко свързано с правосъдието е съдебните решения да бъдат „В името на закона“ или „В името на справедливостта“, а не „В името на народа“, каквато е практиката в момента.

ИЗБОРНО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО

Темата за промени в изборното законодателство също е широко дискутирана, като някои от по-съществените искания са свързани със:

- задължителна регистрация на гражданите за участие в избори;
- задължително гласуване на гражданите.

Ако бъдат реализирани тези идеи (въпреки някои техни слабости), качеството на политическия подбор ще се подобри рязко. Това, паралелно с отпадането от избирателните списъци на фиктивните избиратели, ще обезсмисли купуването на гласове, както и корпоративния и етническият вот.

- искането да се премахнат субсидиите за политическите партии също е позитивно, тъй като ще се създаде равнопоставеност сред политическите субекти;
- въпросът дали вотът да бъде пропорционален, или мажоритарен, също е изключително важен за качествения подбор на политиците. В последните изменения на Изборния кодекс⁹ намира място и мажоритарният елемент чрез възможността за преференциално гласуване. Въпреки че на изборите за Европейски парламент, проведени на 25.05.2014 г., и на предсрочните парламентарни избори, проведени на 5.10.2014 г., има комични ситуации (феномена „15/15“) и конфликти между избрани от по-задни позиции депутати и партийните централи, като цяло преференциалният вот е позитивна промяна в Изборния кодекс.

Едно по-задълбочено обсъждане на предимствата и недостатъците на мажоритарния и на пропорционалния вот би имало обем на отделна статия, затова тук няма да бъде направено. В тази дискусия е добре да се вземе предвид мнението на учените, изследващи тази материя.¹⁰ През последния четвърт век проличаха всички недостатъци

⁸ Решения и определения на Конституционния съд на Република България 2003. С., 2004, с. 49.

⁹ ДВ, бр. 19, 5.03.2014.

¹⁰ Русев, М., П. Владимирова. 2010. Електорална география на България. С. Славейков, П. 2002. Сравнителен географски анализ на резултатите от парламентарните избори през 1997 и 2002. – Геополитика, регионално развитие. Географско образование. Сборник. С., 295–305; Бояджиев, В. 2002. Критика на българската парламентарна избирателна система. – Геополитика, регионално развитие. Географско образование. Сборник, С.,

на пропорционалната система. Може би е време да се въведе чисто мажоритарен избор, като се приложат най-добрите практики от Франция, Великобритания, САЩ и др.

През последните години интензивно се дискутира темата за референдум. В чл. 10 и чл. 42, ал. 1 и 2 от Конституцията на Република България се регламентира провеждането на избори и референдуми, като неслучайно законодателят ги е обединил в една разпоредба.

Някои от по-важните искания, свързани с провеждането на референдум, са за: намаляване броя на подписите, нужни за свикване на референдум, на 200 000; признаване на резултата при 30-40% гласували; приемане на нова конституция с референдум и промяна в конституцията също чрез референдум и т. н. Подобни искания влизат в противоречие с наложените се определения на понятието за демокрация¹¹, тъй като се дава възможност на едно агресивно малцинство да доминира и налага волята си (понякога и чужда воля) над мнозинството.

Референдумът по същество е избор между „да“ и „не“, а изборите са само една от стъпките в демократичния процес. По тази причина и всеки резултат от референдум минава през съответните институционални процедури, за да се оформи като правна норма. Референдумите са оправдани единствено при казуси, касаещи цялото общество, което е формирало предварително позиции по тях, но има спор кое решение да бъде избрано, както при референдума проведен на 27 януари 2013 г.

В този случай ще бъде спазен основният принцип на демокрацията – мнозинството да наложи (по мирен път) волята си над малцинството. Решаването чрез референдум на жизнено за държавата и нацията въпроси, изискващи професионална и задълбочена работа на екипи от специалисти в продължение на месеци, е безотговорно и популистско по характер. Изработването на конституция (основен закон на една държава) е редно да бъде извършено от най-добрите специалисти в държавата независимо от политическите им предпочитания. Този проект (или проекти) задължително трябва да бъдат обсъдени от народни представители с различни професии и политически виждания в един разширен състав, какъвто е държавната институция Велико народно събрание.

Ако такъв жизнен за държавата и нацията документ бъде директно подложен на референдум, това ще означава провал за държавата.

При големия брой неграмотни и полуграмотни граждани; при масовото негласуване (особено на младите и образовани българи); при тотална медийна манипулация и дезинформация; при наложила се практика за купуване на гласове; при тежък, тра-

286–293; Янков, Р. 2004. Устойчивостта на електоралните нагласи в България – елемент на социокултурната регионализация. Сборник: Социална и културна география. С., В. Търново, 233–248; Дерменджиев, Ат. 2004. За необходимостта от социални, културни и геополитически знания – В: Социална и културна география, С., В. Търново.

¹¹ Енциклопедия на политическата мисъл – Блекуел. С., 1997, 102–107, „Древен политически термин означаващ управление на народа или власт на народа...“; Философски речник, С., 1968, с. 121, „от гръцки *demos* – народ и *kratos* – сила, власт. Една от формите на власт, която се характеризира с официално провъзгласяване на принципа на подчиняване малцинството на мнозинството и признаване на свободата и равноправието на гражданите“.

гичен инцидент вътре или извън България по време на референдума, вотът ще бъде повлиян и резултатът от гласуването предрешен.

Подобно действие е типичен тоталитарен подход, известен ни от времето на комунизма. Конституцията, свързана с името на Тодор Живков, е приета и обнародвана в Държавен вестник на 18.05.1971 г. именно след референдум. В случая и във всички подобни случаи такова действие, скрито зад демократична процедура, цели чрез колективната (т. е. ничия) отговорност да прикрие персоналната безотговорност. От времето на социализма знаем, че на „общонародната социалистическа собственост“ хората гледаха като на ничия, което е и една от основните причини за провала на този строй. Механичното копиране на опит от държави с различни от българските традиции и държавно устройство може да бъде пагубно.

Странно в случая е, че почти всички застъпници на подобно популистко и тоталитарно искане се определят като привърженици на най-твърдата част от крайната десница. Още по-странно е, че същите искания се споделят и от някои представители на крайната левица. Нека не забравяме, че крайностите и екстремизмът в някоя държава не са донесли нещо добро.

Що се отнася до референдума – добил гражданственост като „допитване до народа“, е редно да се направят поне две неща, които бяха споменати вече:

1. Да се въведе задължителна регистрация за гласуване, за да се направят изборителните списъци актуални.
2. Да се въведе задължително гласуване, за да бъде допитването наистина всенародно.

КОНСТИТУЦИЯ

Въпросът за промяна на съществуващата конституция или приемането на изцяло нова конституция се дискутира от 1991 г., когато е приет сегашният основен закон на Република България.¹² Периодично исканията се реанимират, обикновено от стремящи се към власт, но нереализирани се политически субекти или изхвърлени от властта, но камуфлирали се в „нови“ политически одежди. През последните години тази офанзива е особено агресивна. Своеобразна ескалация е спорната подписка за референдум с искане за прекратяване на мандата на 41-то народно събрание, провеждане на референдум и свикване на Велико народно събрание, което да изработи нова конституция. След проверка на ДАНС се установяват редица нарушения и несъответствия в подписката за референдум, които граничат с престъпление. След известно затишие избухна-

¹² Протестът на 39-те. С., 2000, с. 232, 233.

„11.07.1991 г., 22,45 часа, на полянката заседание на ПГ „Национално движение СДС“: резюме на основните предложения и идеи; Стоян Ганев – съобщава, че в парламента се предлага референдум да се проведе при новото народно събрание „да го приемем ли? Кога искаме референдум?...“

Искания на ПГ „Национално движение СДС“: „1. Да не се подписва този недемократичен проект за конституция. Приемането му да стане от новото народно събрание след широко обществено обсъждане. ВНС да се саморазпусне незабавно и да се насрочат избори за ОНС въз основа на действащата (комунистическа – б. а.) конституция...“

лите спонтанни протести през зимата на 2013 г. са използвани отново за възкресяване на тези искания, като справедливите икономически и социални искания на протестиращите, чрез спекулиране с тяхната неинформираност, са подменени с политически. Това е политически некоректно, тъй като проблемите, породили протестите, могат да се решат без свикване на държавната институция Велико народно събрание, провеждане на референдум и приемане на нова конституция!

Според някои от най-активните застъпници на идеята за нова конституция, силен външен натиск в тази насока се оказва от Европейския съюз чрез Венецианската комисия и комисията по наблюдение на ПАСЕ, както и от някои представители от САЩ. Подобен натиск изглежда нелогичен, след като още през 1991 г. представители от десния политически спектър – Ал. Джеров – член на тази комисия, Гиньо Ганев и Снежана Ботушарова, са уведомили Венецианската комисия за проекта на нова конституция и становището на комисията е било, че конституцията е демократична и необходима.¹³ Също така според мнението на представители от Българския институт за правни инициативи, на народни представители, участвали в изработването на действащата конституция от страна на Съюза на демократичните сили и на специалисти (конституционалисти), тя почти изцяло се припокрива с френската, белгийската, германската и сочената като най-демократична за момента исландска конституция.

Мнения, че след четвърт век демокрация е нормално в България да се заговори за нова конституция, са несериозни, тъй като става въпрос не за моден салон, а за държава с хиляда и четиристотингодишна история. Държавата, която тези участници в дискусиата най-често сочат като еталон за подражание – САЩ, има конституция вече четвърт хилядолетие. Въпреки впечатляващите години, на които е тази конституция и текстовете в нея за пиратство и роби, на никой не му е хрумвало да я отмени като остаряла. Към нея се правят поправки, регламентиращи съществуващите реалности и с това се изчерпва процедурата.

Някои от по-важните искания, свързани с приемането на нова конституция се отнасят до:

- България да стане президентска република;
- да отпадат изискванията: кандидатите за президент да са български граждани по рождение; да са без двойно гражданство; да са живели в България през последните пет години;
- народните представители също да могат да са с двойно гражданство;
- намаляване броя на депутатите;
- ликвидиране на държавната институция Велико народно събрание;
- създаване на сенат – горна камара на парламента;
- ликвидиране на Конституционния съд;
- ново административно деление на България;¹⁴
- ограничаване властта на партиите;

¹³ <http://www.vsekiden.com/index/articleprint/articleid/56599>; Джеров, Ал., Мнения, 18.08.2009.

¹⁴ След военния преврат на 19.05.1934 г. от 16 окръга са образувани 7 области. Социалистическа България в навечерието на 10.11.1989 г. също е с подобно административно деление.

- ограничаване на целите, които могат да се преследват с политически средства (това е тоталитарно искане, целящо ликвидиране на неудобната опозиция! – б. а.);
- децентрализация на държавната власт. Да се изгради България на гражданите и регионите.

Би било добре застъпниците на последното искане да го прецизират, тъй като някои от тях в своите медийни изяви твърдят, че кметовете са се превърнали във феодала, а общинските съвети – във финансово-брокерски дружества.

Ако в исканата нова конституция тяхната власт бъде разширена, дали ситуацията ще се подобри?

Може би най-откровен относно крайната цел на подобни искания е журналистът Калин Манолов. „...България трябва най-после да гарантира реална финансова самостоятелност на общините и да се изгради второ ниво на местно самоуправление, с избор на областни управители и областни съвети. Логично е на тази база да се създаде втора камара на парламента... Разделението на властите и децентрализацията на властта е фундаменталния проблем на българската политическа система, който трябва да намери решение в новата българска конституция. Всъщност това е избор между самоуправление и суверенитет и той има европейски измерения... Правейки своя избор между централизирана и децентрализирана национална държава, ще решим и дали предпочитаме Европа на нациите или Европейска федерация. Това е модернизационен избор...“¹⁵

Този „модернизационен избор“ за нов конституционен модел на управление на България се разглежда от някои като хибрид между швейцарския и френския модел. Ако подобни промени се реализират, те може да доведат до кантонизация, федерализация и дезинтеграция на държавата, в която ще има региони с различни от официално приетите в България: език, културна, икономическа, професионална и друга ориентация? Може би неслучайно някои медии през последните години употребяват вместо: областен управител – „губернатор“; общински съвет – „местен парламент“; началник на полицията – „шериф“ и т. н. Вървейки по този път, вероятността България да бъде превърната от „модерна“ в „модифицирана“ е съвсем реална.

Тревожен е и фактът, че досега никой от искащите нова конституция не е представил проект на такава за обсъждане. Несериозно е твърдението, че Велико народно събрание се свиква за приемане на нова конституция, като не е необходима никаква конкретизация, а в предизборната кампания партиите ще поемат ангажменти за съдържанието. В Седмото велико народно събрание са представени 16 проекта за конституция, като база за изработване на сегашната.

Също така несериозно звучи и друго твърдение, че след като се премахне държавната институция Велико народно събрание и свързаната с него глава Девета от действащата конституция, то новата конституция ще може и има възможностите в себе си да променя и себе си, и структурата на властта, и всичко останало.

Крайният резултат от подобни искания е формулиран много точно в една съвременна книга: „...В кабарето на глобализацията държавата прави стриптийз и в края на

¹⁵ Манолов, К. За нуждата от нова конституция. в. „Седем“, 15–21.07.2009, с. 7.

представлението остава само с голите си нужди: със своята власт да репресира, със своята разрушена материална база, с анулираната си суверенност и независимост, с обезличената си политическа класа националната държава се превръща в обикновена служба за сигурност на мега компаниите...¹⁶ За да не се доведе българската държава окончателно до подобно състояние, настояващите за нова конституция ще трябва ясно да заявят, ще се запазят ли от сега действащата конституция чл. 1, ал. 1 „България е република с парламентарно управление“ – ал. 2 и ал. 3; чл. 2, ал. 1 „Република България е единна държава с местно самоуправление. В нея не се допускат автономни териториални образувания. Ал. 2. Териториалната цялост на Република България е неприкосновена“. Чл. 3. „Официалният език в Република България е българският“... Ще бъдат ли запазени и останалите разпоредби на Глава първа от Конституцията?!

Може би ще се наложат някои корекции в конституцията, най-вече по отношение на съдебната власт, както и след като се приеме конституция на ЕС, но те в по-голямата си част ще могат да бъдат извършени от Обикновено народно събрание. Според някои специалисти по конституционно право, конституционният съд би могъл да преразгледа някои свои решения и да даде нови тълкования относно възможностите за такива промени. Цитираното по-горе тълкувателно решение № 3 от 10.04.2003 г. на Конституционния съд ясно указва кои текстове от българската конституция могат да се променят от Велико народно събрание и кои от Обикновено народно събрание (НС).¹⁷

¹⁶ Бауман, З. 1999. Глобализацията: последиците за човека, С., с. 89.

¹⁷ Относно кога са налице „промени във формата на държавно устройство и на държавно управление“.

Приетата от Конституцията възможност да бъде изменяна от Обикновено народно събрание изключва засягането на основите на държавата и принципите, на които е изградена нейната организация. Промяна в тях може да направи само Велико народно събрание. Случаите са изброени в чл. 158 от Конституцията.

Промените в територията на държавата, преминаването от единна държава с местно самоуправление към федеративна форма или създаването на автономни териториални образувания (чл. 2 К) е промяна във формата на държавно устройство по смисъла на чл. 158, т. 3 от Конституцията.

Замянето на парламентарната република с президентска или с монархия е промяна в установената от чл. 1, ал. 1 на Конституцията форма на управление. Премахването, сливането, преминаването на някой от основните конституционни органи към друг или замяне с друг, както и създаването на нови основни конституционни органи, е също така промяна във формата на държавно управление. Така е и при промени в структурирането, начина на образуването, статута и мандата на основните органи и установения между тях баланс.

Променя се формата на държавно управление и при промяна на възложените им от Конституцията дейности или ако им се отнемат някои основни правомощия, каквото е например правото на отлагателно вето, което президентът има (чл. 101 К), или правото на Конституционния съд да дава задължително тълкуване на Конституцията (чл. 149, ал. 1, т. 1 К).

Това би довело до невъзможност да се гарантира върховенството на основния закон и до нарушаване на основния конституционен принцип, че България е правова държава.

Във всички тези случаи има промяна в установената с чл. 1, ал. 1 от Конституцията форма на държавно управление, защото управлението на парламентарната република се осъществява именно от създадените основни конституционни органи и от определената им структура, статут и основни правомощия, които са съобразени с принципите, върху които е изградена държавата.

Ако по хипотеза президентската институция се придаде към Народното събрание като някакъв негов орган, премахне се институтът на вицепрезидента, както и ако органи на съдебната власт преминават към я съвет,

това несъмнено ще промени коренно формата на държавно управление. Същото е и ако Конституционният съд се превърне в консултативен орган към Народното събрание.

Неразривно свързано с формата на държавно управление, която би се променила, е и ако се променят структурата, формирането и функциите на звената от съдебната система и статутът на нейните органи, включително висшите конституционни установени длъжности. Така ще е например при сливане на Върховния касационен съд с Върховния административен съд. Промяна е също така, ако например председателите на Върховния касационен и на Върховния административен съд или главният прокурор се избират от Народното събрание или се назначават от неговия председател или от Министерския съвет, а съдиите, прокурорите и следователите се назначават, преместват, повишават или уволняват не от Висшия съдебен съвет, а от друг орган.

Различна ще е формата на държавно управление, ако съдебната власт се подчини на изпълнителната, защото това ще измени баланса между трите власти, ще наруши изискването за тяхното разделение (чл. 8 К) и за независимостта на съдебната власт (чл. 117, ал. 2 К). Промяна ще има и в случай че Върховният касационен или Върховният административен съд поемат дейностите на Конституционния съд, който е извън съдебната система. Същото ще е и ако президентът, конституционните съдии или висшите конституционно установени длъжности в съдебната власт запазват постове си пожизнено, както и ако се отмени или измени броят на мандатите им или тяхното времетраене. Така е и при промяна на броя на народните представители или на някой друг основен конституционен орган, както и при промяна на срока на легислатурата на Народното събрание. Такива промени не са в правомощията на Обикновено народно събрание. Установеното от Конституцията място на всеки от основните органи, които бяха посочени по-горе, промените при тяхното структуриране и на конституционно установените условия, на които трябва да отговарят, са определени от волята на конституционния законодател да се създаде една последователно демократична по своя характер държава, изградена върху принципите за народния суверенитет, политически плурализъм, разделение на властите, правова държава и независимост на съдебната власт. Установената с Конституцията форма на държавно управление няма да е същата, ако например обявяването на война и сключването на мир (чл. 84, т. 2 К) станат правомощие на президента или на Министерския съвет, както и ако се предоставят на президента, на Народното събрание или на Министерския съвет функции, които сега принадлежат на един от тези органи. Това ще наруши конституционния баланс, с който се осигурява изискването на чл. 8 от Конституцията за разделение на властите.

Недопустимо е Обикновено народно събрание да направи промяна в определените от Конституцията организация, функции и статут на основаните конституционни органи, които осъществяват държавното управление, както и в баланса между тях.

Формата на държавното управление няма да бъде обаче променена, ако се създаде нов конституционен орган, които не е основен и създаването му не влияе върху баланса между останалите органи и основните конституционни принципи. Такъв би бил например общественият защитник (омбудсманът). Не е промяна във формата на държавно управление също така въвеждане на мандат за някои от ръководителите на съдебни, прокурорски или следствени органи, за които досега няма. Така е, защото, като не е определил за тях мандат конституционният законодател и не им е дал статут с мандат, който да характеризира формата на държавно управление, статутът им може да бъде променен с въвеждане на мандат. Формата на държавно управление също така не ще се промени, ако несменяемостта на магистратите, която осигурява тяхната независимост, се ограничи до случаи, при която действията им станат обективно несъвместими със служебното им положение и са пречка за изпълнение на професионалните им задължения. Това не само няма да наруши принципите за разделение на властите и за независимост на съдебната власт, но ще укрепи и издигне авторитета на съдебната система.

Ограничаването на имунитета на народните представители и на магистратите само до действията във връзка с изпълнение на техните функции също така не представлява промяна във формата на държавно управление, защото то не засяга структурирането на институциите и положението им в държавата. Такива промени нито влияят на основните принципи върху, които тя е изградена, нито нарушават разпоредбите на чл. 8 от Конституцията за разделение на властите, нито независимостта на съдебната власт.

Не представлява промяна във формата на държавно управление и възлагането на нови функции на някои от основните конституционни органи, когато това няма да накърни баланса между институциите и няма да засегне някои от основните конституционни принципи като политически плурализъм (чл. 11, ал. 1 и 2 от Конституцията), разделението на властите (чл. 8 от Конституцията), правовата държава (чл. 4, ал. 1 от Конституцията); и независимостта на съдебната власт (чл. 117, ал. 2 от Конституцията). Така би било например, ако се даде законодателна инициатива на президента или ако Конституционният съд може да бъде сезиран и от отделни граждани.

ДЪРЖАВНО УПРАВЛЕНИЕ

Във водената дискусия се отделя особено внимание на евентуални промени във формата на държавно управление. На този етап предпочитанията са за установяване на президентско управление, със силна президентска власт по модела на Франция. Вижданията са, че това може да се реализира единствено чрез конституционни промени (нова конституция) в следните насоки:

- Президентът да дава мандат на правителството и да приема неговата оставка.
- Президентът да разпуска парламента, когато той не е представителен за нагласите на обществото.
- Президентът да има законодателна инициатива и 7-годишен мандат.
- Решенията на консултативния съвет за национална сигурност да са задължителни за всички институции.
- Вицепрезидентската институция да се премахне.
- Да се ликвидира институцията на служебното правителство, защото то е президентско.
- Да се ликвидират политическите кабинети в министерствата.
- Да се премахнат заместник-министрите.
- Да отпадне изискването (цитирано по-горе) кандидатите за президент да се живели в страната последните пет години и да са български граждани по рождение.

За да има по-голяма яснота необходими ли са кардинални конституционни промени за реализиране на по-силна президентска власт, ще бъде цитиран следният пример (фиг. 1).

„Френският президент е класиран пръв според действителната власт и предпоследен според юридическите разпоредби. Исландският президент е в дъното на таблицата от гледна точка на действителните правомощия и втори според конституционните“.¹⁸

От приведенния пример се вижда, че не конституционните правомощия са определящи за формирането на силна президентска власт!

В историята на България след освобождаването ѝ от турско робство има много примери за еднолично (макар и неформулирано като президентско) управление. Те са достатъчно красноречиви, за да се замислим дали подобен експеримент ни е необходим.

1. Княз Александър I Батенберг, в стремежа си да изгради едноличен режим на управление, който ограничава представителността и законодателната инициатива на парламента, и при който князът назначава правителство, отговорно единствено пред него, свиква на 01.07.1881 г. Второто велико народно събрание. Без представители на опозиционната Либерална партия, събранието гласува исканите от княза пълномощия.

Създаденият държавен съвет (институция, възродена по времето на Тодор Живков) изземва голяма част от правата на Народното събрание. Тези действия карат корес-

Предстоящата интеграция на Република България в Северноатлантическия алианс и в Европейския съюз ще наложат възлагане на нови функции на някои от съществуващите основни конституционни органи. При запазване на принципите, върху които е изградена държавата, на баланса между институциите, това няма да промени формата на държавно управление.

¹⁸ Дюверже, М. 1995. Полупрезидентският режим, С., с. 28, 29.

		ПРАВОМОЩИЯ НА ПРЕЗИДЕНТА	
		в конституцията	на практика
Подреджана по низходящ ред			1. Франция
	1. Финландия	← →	2. Финландия
	2. Исландия	←	
	3. Ваймарска Германия	← →	3. Ваймарска Германия
	4. Португалия	← →	4. Португалия
	5. Австрия	← →	5. Австрия
	6. Франция	←	6. Исландия
	7. Ирландия	← →	7. Ирландия

Фиг. 1. Подреджана на полупрезидентските режими (според правомощията на президента)

пондента на в. „Таймс“ Макензи Уолес да заяви: „Имам чувството, че присъствам на едно много хубаво погребение на българската конституция.“¹⁹ Инициаторите на този експеримент бързат да го прекратят чрез извънредно свикване на Народното събрание на 3.09.1883 г. и издаване на княжески манифест, с който се възстановява Търновската конституция.

2. Идолът на много от днешните застъпници за кардинални промени в държавното устройство на България – Стефан Стамболов, също променя българската конституция, за да укрепи личния си диктаторски режим. За целта паралелно с измененията на Търновската конституция, направени от Четвъртото велико народно събрание (3–17.05.1893) във връзка с венчавката на княз Фердинанд Сакскобургготски за Мария Луиза, се правят и промени, засягащи законодателната и изпълнителната власт. Промените, наложени от Стефан Стамболов, са: съкращаване броя на народните представители с 50% (от 300 на 150); удължаване мандата на събрание от 3 на 5 години; приемането на закони да става легитимно с присъствието на една трета от депутатите в пленарна зала.

Мотивите на Стефан Стамболов са: „Най-голямото право на един представител и най-голямата му обязаност е да присъства в заседанията на събрание. Защото един представител, който не си върши работата, прави два пъти престъпления: един път като нечестен човек не си върши работата; втори път като измамник, че е излъгал тия, които са го избрали и пратили да работи за доброто им и да защитава интересите им“.²⁰ Както и мотивите: „...за по-оперативна дейност ...по-добър подбор на представителите, за избиране на по-силните, по-отбраните, по-умните и по-заслужилите“.²¹ Доводите на опозицията, че по този начин се намалява представителността на парламента; че 300

¹⁹ Стателова, Е., Ст. Грънчаров. 1999. История на нова България, С., 29–36.

²⁰ Гешева, Й. 2001. Държавната институция Велико народно събрание 1879–1911. С., с. 193.

²¹ Манолова, М. 2003. Парламентаризъмът в България 1879-1894. С., с. 217.

народни представители могат по-добре да обмислят законите отколкото 150; че парламентарният контрол върху правителствената дейност намалява, остават без последствия.²² Истинската цел на Стефан Стамболов е изпълнителната власт и той лично да доминира над законодателната (въпреки че тогава няма Европейски съюз, оправдаващ модернизационния избор), като леко и безпрепятствено се гласуват всички правителствени предложения. При необходимо присъствие, за легитимно гласуване на закони на една трета от депутатите, т. е. на 51 народни представители, даден законопроект може да бъде прокаран с гласовете само на 26–27 от тях.²³ Все още има достатъчно механизми (достигнали и до наши дни), с които 26 депутати да бъдат „проагитирани“ да гласуват „за“ даден правителствен законопроект. Практически малцинството ще доминира над мнозинството. На критиките на опозицията в VII обикновено народно събрание, Стефан Стамболов заявява, че: „В работата си се ръководи от вътрешно убеждение, а не от законите.“²⁴

3. Едноличният монархичен режим, наложен от Фердинанд Сакскобургготски, донася на България две национални катастрофи; Междусъюзническата война и Букурещкия мирен договор от 28.07.1913 г.; Първата световна война и Ньойския мирен договор от 27.11.1919 г. Продължението на подобен тип управление, след военния преврат на 19.05.1934 г., обвързва България с хитлеристка Германия.

4. Комунистическият тоталитарен режим също създаде еднолично управление с проявления на династичност. Този режим доведе България до нова национална катастрофа, защото провалилата се комунистическа власт беше тотално обвързана политически и институционално с държавата.

От последиците на тези управленски решения, както и от съдбата на техните инициатори, трябва да се извлекат поуки.

Кое ще гарантира, че нова еднолична власт, този път наречена президентска, няма да доведе България също до национална катастрофа с необратими последици?

Всички досегашни президенти са сочени от политици, медии и общество като несполучлив избор.

Как българската държава ще бъде предпазена от възможността неин водач (съсредоточил в себе си изключителна власт) да стане човек със зависимости (минали и настоящи) или свързан с криминалните и олигархични среди и т. н.

Подобна промяна в държавното управление на България би улеснило новите ни „приятели“, чиито исторически опит им подсказват, че много по-лесно е да се разберат с една персона, отколкото с много, имащи различни цели и интереси. Неслучайно Османската империя се разпада толкова мъчително. По-лесно е било договарянето с един послушен султан, който поддържа реда в империята, отколкото с много държави, имащи често пъти взаимноизключващи се интереси.

²² Пак там.

²³ Гешева, Й. Цит. съч.

²⁴ Стателова, Е, Ст. Грънчаров. Цит. съч., с. 124.

ДЪРЖАВНА ИНСТИТУЦИЯ ВЕЛИКО НАРОДНО СЪБРАНИЕ

Особено притеснителни са исканията за промени, поставящи под въпрос същността на парламентаризма в България и съществуването на държавната институция Велико народно събрание.

По значимите от тях са:

1. Намаляване на броя на народните представители с цел: да бъдат познати на избирателите; да посещават редовно заседанията на парламентарните комисии и парламента; да се спестят бюджетни средства; да се улесни приемането на закони и т. н. Различните виждания варират от 100, 120, 150 до 180 народни представители.

Вече беше разгледан конкретен исторически пример за подобна практика, наложено от Стефан Стамболов преди 120 години с почти същите мотиви. Реалните резултати както някога, така и днес, биха били: намаляване представителността на Народното събрание, което директно ще рефлектира върху гражданските права на избирателите; влошаване на качеството на обсъжданите и приеманите закони; превръщане на законодателната власт в придатък на изпълнителната.

Като илюстрация на това твърдение са и други подобни искания:

- Въвеждане на делегирано законодателство (приемане от Министерски съвет на закони по силата на делегация от Народното събрание);
- Премахване на депутатския имунитет и отзоваване на депутати.

Преди да се предприеме подобна стъпка, би следвало да се изясни практиката в другите държавни от организацията, към която принадлежим. И в този случай имаме конкретен пример от българската история. В комунистическата конституция от 1947 г. в чл. 4 е записано: „Представителите на народа във всички представителни органи са отговорни пред избирателите. Избраниците могат да бъдат отзовавани и преди срока, за който са избрани. Начинът на произвеждане на избори, както и редът за отзоваване на народните избраници се урежда от закон.“²⁵ Що се отнася до имунитета на депутатите, той и сега е уреден в чл. 69 и 70 от Българската конституция.

2. Да се забранят партиите или да се ограничат правата им. (Подобна практика в България е имало след Деветнадесетомайския преврат 1934 г. и правителството на Кимон Георгиев, в което като министър на вътрешните работи е участвал и великият майстор на масонската ложа и председател на съюза на запасните офицери П. Мидилев).

3. Да се създаде горна камара на парламента – сенат. В детайли идеята се свежда до следното: да има общо 50 сенатори, от които 31, избирани по установения ред, и 19, избирани от парламента, между утвърдени общественици и авторитети... бивши държавни глави, премиери, представители на върховния съд, представители на традиционните вероизповедания, висши магистрати... В този сенат законите ще трябва да се обсъждат на второ четене, а самият той да действа като Конституционен съд. Последното показва, че искането за съкращаване на броя на народните представители в действителност не е свързано с искрено желание за икономии в бюджета, а за да се осигури място за

²⁵ Български конституции и конституционни проекти. С., 1990, с. 38.

сенатори! Според чл. 147, ал. 1 от Българската конституция: „Конституционният съд се състои от 12 съдии, една трета от които се избират от Народното събрание, една трета се назначават от президента, а една трета се избират на общо събрание на съдиите от Върховния касационен съд и Върховния административен съд“²⁶, т. е. има баланс между властите в тази институция. Със сигурност бюджетът за 50 сенатори и заплатите им ще бъдат с пъти по-големи от бюджета и заплатите на конституционните съдии.

Идеята 19 сенатори да се избират по право според заслугите им много напомня за социализма и неговата партийно-бюрократична комунистическа номенклатура. Там нямаше сенат, но имаше ЦК на БКП и Политбюро на ЦК на БКП. В днешната кризисна обстановка България не се нуждае от нова партийно-олигархична номенклатура, която пожизнено да черпи от държавния бюджет.

4. Премахване на държавната институция Велико народно събрание²⁶. Тук атаките са най-ожесточени и безкомпромисни, като някои от участниците в определени моменти стигат до крайности. В човешката история има много примери, когато една лъжа се повтаря многократно с надеждата да стане истина. И в този случай отделни субекти обикалят студия и редакции с единствената цел да внушат на обществото, че Великото народно събрание трябва да се премахне.

Най-често срещаните аргументи по същество са популиски и политически некоректни.

Единственият смислен аргумент, който се изтъква, е, че Великото народно събрание се състои от четиристотин народни представители. Продължението на този аргумент, че то ще натовари бюджета, е неистина, тъй като се премълчава фактът, че държавната институция Велико народно събрание не заседава постоянно. То се свиква по определен (обикновено съдебен за страната) повод и след приключването на своята работа се саморазпуска. В нашата история има Велико народно събрание, заседавало един ден (Второто велико народно събрание). Шестото и Седмото велико народно събрание заседават по-продължително, но те също не пилеят средства от бюджета, защото докато се изработва в комисията Конституцията, те приемат текущо законодателство, изпълнявайки функциите на Обикновено народно събрание.

За да не се спекулира с неинформираността на преобладаващата част от обществото (както по време на протестите през зимата на 2013 г.) относно правомощията на държавната институция Велико народно събрание, е добре да се цитират текстовете от Глава девета на Конституцията на Република България, касаещи тази материя:

Чл. 157. Великото народно събрание се състои от 400 народни представители, избирани по общия ред.

Чл. 158. Великото народно събрание

1. Приема нова конституция.
2. Решава въпроси за изменение територията на Република България и ратифицира международни договори, предвиждащи такива изменения.

²⁶ След Шестото велико народно събрание 07.11.1946 – 21.10.1949 г. комунистическият тоталитарен режим ликвидира държавната институция Велико народно събрание.

3. Решава въпросите за промени във формата на държавно устройство и на държавно управление.
 4. Решава въпросите за изменение на чл. 5, ал. 2 и 4 (касаещи върховенството на Конституцията и приоритетното действие на ратифицираните международни договорни спрямо вътрешното законодателство, когато им противоречи – б. а.) и на чл. 57 ал. 1 и 3 (касаещи гражданските права и промяната им по време на война – б. а.) от Конституцията.
 5. Решаване въпросите за изменение и допълнение на Глава девета от Конституцията.
- Чл. 161. Великото народно събрание приема решение по внесените проекти с мнозинство от две трети от всички народни представители на три гласувания в различни дни.
- Чл. 162 (1). Великото народно събрание решава само тези въпроси от Конституцията, за които е избрано.
- (2). В неотложни случаи Великото народно събрание изпълнява функциите и на Народно събрание.
 - (3) Правомощията на Велико народно събрание се прекратяват, след като то се произнесе окончателно по въпросите, за които е избрано. В този случай президентът насрочва избори по реда, определен със закон.
- Чл. 163. Актовете на Великото народно събрание се подписват и обнародват от неговия председател в седемдневен срок от приемането им.
- Както се вижда, всички въпроси, отнасящи се до компетенциите на държавната институция Велико народно събрание, засягат жизнени и съдбовни за българската държава действия, които е несериозно да се решават с референдум или от (обикновено) народно събрание.
- Според някои крайни виждания на определени политически субекти, съвременната държава трябва да бъде разрушена и да се изгради трета република.
- Тези рушители би трябвало да знаят, че съвременна България е изградена и функционира институционално по всички правила на демокрацията.
- В днешната сложна за България ситуация подобно действие може да струва твърде скъпо! Може би някои се надяват, че в луксозните си имоти (много от тях извън България) „ще се снишат, докато отmine бурята“, знаейки че досега у нас наказателна отговорност не носеха само децата, психично болните и политиците, но историята ни дава и други примери! Днешните политически субекти се вписват изцяло в модела, описан от анализатора, с двадесет и пет годишен стаж в ЦРУ, Патрик Кенън в книгата му „Залезът на демокрацията“.²⁷
- Трудноразбираемо е и защо точно тези, които благоговейт пред вековните традиции на западните демокрации, искат да ликвидират най-святата, традиционно бъл-

²⁷ Кенън, П. 1995. Залезът на демокрацията. С., с. 79. „Националният политик вече започва да разглежда международното право и международните институции като спасение, а не като пречка. В определена степен те му позволяват да предприема радикални мерки, за които знае, че са необходими, но които е малко вероятно да бъдат приети от гласоподавателите. В определена степен те му позволяват да се договори с дявола, когато това е необходимо. ...националният политик може да спечели много и да загуби твърде малко от присъединяването си към империята. Отплатата е добра, почестите са неизброими, а бремето се носи леко. Може би е време да се вземе пример от конституционните монарси, които седят и царстват, докато наемните работници организират шоуто у дома и навън...“

гарска, модерна държавна институция Велико народно събрание, положила (заедно с Учредителното събрание) основите на българската демокрация. В много от западните демократични държави съществуват монархии, но никой не е подел кампания за тяхното ликвидиране като феодална отживелица. Единствено в английския парламент съществува Камара на лордовете, но и тя не е приоритет за ликвидиране като феодална отживелица.

Ако някой желае да превърне България в експериментална лаборатория, в която лесно и безпроблемно да променя формата на държавно управление (парламентарно, президентско, монархическо и т. н.), да прекратява границите на страната или да променя нейната единност и неделимост, то държавната институция Велико народно събрание определено ще му пречи!

Според председателя на Независимите студентски дружества от 90-те години на XX в. и един от основателите на Съюза на демократичните сили в България Емил Кошлуков, тези искания за промени са на „една групичка кукловоди“.²⁸ Добре би било обществото да научи освен за тях и марионетките им, и кои са режисьорите, сценаристите и най-вече продуцентите.

Исканията за кардинални промени в държавното устройство на България в днешната изключително сложна и напрегната обстановка са популистки, спорни и много напомнят времето на комунистическото ни тоталитарно минало, когато една върхушка произволно подреждаше приоритетите на държавата и обществото. С ликвидиране на основни (жизнени) държавни институции, исторически доказали своята необходимост, на практика се ликвидира и държавата.

Затова нека се подходи исторически мъдро и политически прагматично и се запази държавната институция Велико народно събрание, като коректив срещу политическата безотговорност и геостратегическите конюнктури.

Постъпила април 2015 г.

²⁸ Кошлуков, Ем. Цената на тока не се определя от Велико народно събрание. – в. „Монитор“, 22.02.2013, с. 15.